

ЦІННОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ В УМОВАХ РОЗБУДОВИ ДЕМОКРАТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА

VALUES OF THE UKRAINIAN NATION IN THE CONDITIONS OF BUILDING A DEMOCRATIC SOCIETY

Сучасне українське суспільство характеризується глобальними соціальними, політичними, економічними змінами, які формують нову систему цінностей, змінюють співвідношення загальнолюдських цінностей, створюють нові еталони поведінки громадянина в суспільстві, ставлення людини до держави, суспільства, людини взагалі. І саме в епоху ціннісних трансформацій посилюється науковий інтерес до процесів становлення у молоді таких цінностей, як людська гідність, честь, справедливість, рівність, свобода, право, громадянськість, відповідальність, які є аксіологічною основою громадянської освіти та виховання. На сьогодні рівень громадянської культури населення України в цілому характеризується браком знань про власні права й відповідальність за їх дотримання, а також недостатнім рівнем зацікавленості в громадських справах та в розв'язанні суспільних проблем, у певній мірі пасивним ставленням до ухвалення спільних рішень громади, хоча останні кілька років спостерігаються зрушення в сторону активізації цих процесів, що виявляється у розбудові демократичного суспільства. Демократичні процеси, що сприяють підвищенню якості життя громадян, можливі в розвиненому громадянському суспільстві. У даній статті проведено аналіз наукових праць із даної теми, розкрито сутність поняття «цінність», розглянуто процес становлення цінностей в суспільстві, зокрема громадянських, їх розвиток та трансформації, розкрито систему демократичних цінностей в українській філософсько-політичній думці.

Еволюція суспільства зумовлює постійну трансформацію та уточнення цінностей. Проте серед них є засадничі, які залишаються такими постійно. Це – права і свободи людини, справедливість, рівність, відповідальність, гідність, єдність, незалежність, соціальна гармонія. Усі ці та інші цінності українського демократичного суспільства складають основу громадянської освіти та виховання молоді, що розпочинається з вивчення та розуміння змісту цих цінностей, вироблення вміння критично мислити, формування практичних навичок та

умінь генерувати ставлення та поведінкові установки, стверджувати цінності.

Ключові слова: цінності, громадянські (демократичні) цінності, громадянська освіта, права і свободи, рівність, справедливість.

Modern Ukrainian society is characterized by global social, political, economic changes that form a new system of values, change the relationship of universal values, create new standards of citizen behavior in society, human attitude to the state, society, people in general. It is in the era of valuable transformations scientific interest increases to form values such as human dignity, honor, justice, equality, freedom, law, citizenship, responsibility, which are the axiological basis of civic education and upbringing. Today, the level of civic culture of the population of Ukraine in general is characterised by a lack of knowledge about their own rights and responsibility for their observance, as well as insufficient interest in public affairs and solving social problems, to some extent passive attitude to joint community decision-making, however for several years there have been shifts towards intensifying these processes, which is reflected in the development of a democratic society. Democratic processes that contribute to improving the quality of life of citizens are possible in a developed civil society. This article analyzes the scientific works on this topic, reveals the concept of "value", considers the process of formation of values in society, including civic, their development and transformation, reveals the system of democratic values in Ukrainian philosophical and political thought. The evolution of society leads to constant transformation and refinement of values. However, among them there are basics that constantly remain. These are human rights and freedoms, justice, equality, responsibility, dignity, unity, independence, social harmony. All these and other values of Ukrainian democratic society form the basis of civic education and upbringing of young people, which begins with studying and understanding the content of these values, developing critical thinking skills, developing practical skills and abilities to generate attitudes and behaviors, affirm values.

Key words: values, civic (democratic) values, civic education, rights and freedoms, equality, justice.

УДК 37.015

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-6085/2022/45.5>

Кульбач Л.М.,

ст. викладач кафедри дошкільної та початкової освіти
Комунального закладу вищої освіти
«Дніпровська академія
неперервної освіти»
Дніпропетровської обласної ради»

Постановка проблеми в загальному вигляді.

Сучасне українське суспільство характеризується глобальними соціальними, політичними, економічними змінами, які формують нову систему цінностей, змінюють співвідношення загальнолюдських цінностей, створюють нові еталони поведінки громадянина в суспільстві, ставлення людини до держави, суспільства, людини взагалі. І саме в епоху ціннісних трансформацій посилюється науковий інтерес до процесів становлення у молоді таких цінностей, як людська гідність, честь, справедливість, рівність, свобода, право, громадянськість,

відповідальність, які є аксіологічною основою громадянської освіти та виховання. На сьогодні рівень громадянської культури населення України в цілому характеризується браком знань про власні права й відповідальність за їх дотримання, а також недостатнім рівнем зацікавленості в громадських справах та в розв'язанні суспільних проблем, у певній мірі пасивним ставленням до ухвалення спільних рішень громади, хоча останні кілька років спостерігаються зрушення в сторону активізації цих процесів, що виявляється у розбудові демократичного суспільства. Демократичні

процеси, що сприяють підвищенню якості життя громадян, можливі в розвиненому громадянському суспільстві.

Так, у 2018 році була затверджена Концепція розвитку громадянської освіти в Україні, яка визначила пріоритетні завдання та ціннісні орієнтири громадянської освіти, сформулювала основні громадянські компетентності, затвердила систему та дорожню карту, рухаючись якою українці розбудовують громадянське суспільство на демократичних засадах. Саме громадянська освіта покликана довести, що свобода, справедливість, рівність, повага, відповідальність, соціальна згуртованість є беззаперечними демократичними цінностями. Сформувати відповідні компетентності означає дати знання та навчити критично мислити, виробити практичні навички й уміння, генерувати ставлення та поведінкові установки, стверджувати цінності. Тому проблема формування цінностей, зокрема громадянських, є сьогодні актуальною в науковому дискурсі, а впровадження стратегій та цілей даної концепції в життя пришвидшить розвиток громадянської освіти населення країни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Питання загальнолюдських цінностей, зокрема громадянських, цікавило мислителів у різні часи з давніх давен, своє бачення ціннісної системи в суспільстві вони відображали у різноманітних філософсько-правових концепціях, віддзеркалюючи становлення та трансформації громадянського суспільства. Вивченням психології цінностей займалися А. Маслоу, Г. Олпорт, М. Рокич, Ш. Шварц, Б. Ананьєв, А. Здравомислов, А. Лазурський, Д. Леонтьєв, І. Пригожин, С. Рубінштейн та ін.. Досліджували питання громадянської освіти С. Рябов, І. Жадан, А. Зуйковська, М. Іванов, Л. Зубрицька, О. Когут, О. Батищева, О. Боренько, О. Дем'янчук. Питання ціннісних аспектів права, його розуміння як справедливості розглядали Я. Бігун, П. Рабінович, Т. Андрусак, О. Скаун, О. Тарасишина.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Актуальність даної проблеми, її багатогранність та багатозначність, неоднозначність тлумачення дефініцій та їх трансформація, недостатнє вивчення питання становлення системи демократичних цінностей в українській філософсько-політичній думці й зумовили необхідність даного дослідження, об'єктом якого є базові цінності демократичного суспільства на теренах України.

Мета статті – розкрити сутність поняття «цінність», процесу становлення цінностей в суспільстві, зокрема громадянських, їх розвитку та трансформацій, системи демократичних цінностей в українській філософсько-політичній думці.

Виклад основного матеріалу. Відкриття поняття «цінність» у 60-х роках XIX ст. і виникнення

аксіології як науки про цінності на початку XX ст. стало новим витком у філософії та переворотом у гуманітарному мисленні, у результаті чого утвердилось усвідомлення вирішальної ролі цінностей в житті людини й суспільства. На сьогодні поняття «цінність» є досить складним і багатоплановим у своєму визначенні.

«Першим кроком до розуміння природи цінностей було усвідомлення того, що з'ясування поняття реальності та істини не дає відповіді на питання, що таке цінність. Істина відповідає на питання, яким є те, що існує, якою є реальність. Цінність відповідає на питання, яким щось повинно бути. Скільки б ми не досліджували те, що існує фактично, ми не зможемо відповісти на питання, що повинно існувати» [8]. На думку С. Возняка, В. Кононенка, М. Добриніна, С. Рубінштейна поняття «цінність» близьке до поняття «значущість»: цінністю можна вважати все те, що є значущим для особистості, відіграє особливу роль у життєдіяльності людини, задоволенні її потреб, інтересів, цілей, з життєвою позицією ототожнює цінність. М. Головатий близький у своєму розумінні цього поняття до попередніх науковців, він стверджує, що цінності – це певні ідеї, погляди, за допомогою яких люди задовольняють свої потреби та інтереси [4]. Не залишилось поза нашою увагою й визначення М. Рокич, який зазначає, що цінності – це «стійке переконання в тому, що певний спосіб поведінки чи кінцева мета існування має потенційне значення з особистого погляду, на відміну від протилежного чи зворотного способу поведінки або кінцевої мети існування» [4]. Цікаве й суб'єктивне, на нашу думку, висловлювання науковця П. Менцера: «Цінність – це те, що почуття людини диктує визнати важливішим над усім, і до чого можна прагнути, ставитися з повагою та визнанням» [4].

На нашу думку, цінність є суб'єктивною категорією, бо те, що цінне для однієї людини або в одних обставинах, може не бути цінним або бути мало цінним для інших людей або в інших обставинах. Життєві цінності в психології розглядаються як сукупність найважливіших якостей внутрішньої структури особистості, які є для неї особливо значущими.

Таким чином, цінності, з одного боку, – це властивості певного суспільного предмета для задоволення потреб, інтересів, цілей; з іншого боку, – це ставлення суб'єкта до предметів реальності через вираження ціннісних орієнтацій, установок, переконань [4].

За загальноприйнятою класифікацією цінності поділяють на абсолютні (доброта, любов, правда, справедливість, гідність, свобода, чесність), національні (патріотизм, національна гідність, державотворчі прагнення, історична пам'ять, змагання до єдності), громадянські (права і свободи, обов'язки, соціальна гармонія, повага закону),

сімейно-родинні (подружжя вірність, турбота про дітей, стосунки у сім'ї, пам'ять предків), особистісні (риси характеру, поведінка, стиль приватного життя) [13].

Вітчизняна дослідниця О. Невмержицька, досліджуючи поняття «суспільна цінність», визначила, що це будь-яка матеріальна дія людини, пронизана певним ціннісним ставленням як до об'єкта, на який спрямована ця дія, так і ставленням до самої дії [14, с. 114]. Проте науковиця зазначає, що людина може відмовитися від матеріального, якщо це протирічить її цінностям [14, с. 115].

Зважаючи на те, що метою громадянської освіти є формування громадянських компетентностей у населення, розглянемо, які цінності відносяться до громадянських і які їх риси об'єднують в цю групу. Слід зазначити, що громадянські цінності визначають принципи демократії, тож цей термін ототожнюють із терміном «демократичні принципи».

Громадянські (демократичні) цінності – це сукупність цінностей, які спрямовані на досягнення рівноваги в суспільстві, вони зміцнюють стосунки між громадянами, віддзеркалюють ставлення людини до суспільства, держави, людини, ґрунтуються на визнанні гідності людини в суспільстві [6, с. 247].

Перш за все розглянемо тлумачення таких базових понять, як громадянські права й свободи. «Права і свободи людини – це визнані світовим співтовариством блага й умови життя, яких може домагатися особа від держави і суспільства, у яких вона живе» [6, с. 248]. «Політологічний енциклопедичний словник» подає громадянські права і свободи як основу конституційно-правового статусу громадянина певної держави, яка визначає можливості його участі в політичному, соціальному й культурному житті суспільства [16, с. 81]. А «Правова енциклопедія школяра» це поняття трактує так: «Громадянські (особисті) права і свободи людини – сукупність природних і невідчужуваних прав і свобод, що належать людині від народження і не залежать від її належності до громадянства певної держави; громадянські (особисті) права і свободи людини становлять основу правового статусу людини. До них належать: вільність і рівність всіх людей у своїй гідності і правах; право на вільний розвиток своєї особистості; в) право на свободу та особисту недоторканність; г) ніхто не може втручатися в особисте та сімейне життя; г) право на свободу думки та слова, на вільне висловлювання своїх почуттів та переконань; д) право на свободу світогляду і віросповідання». Зазначається, що особливо важливим є право на життя, а гарантією цього є те, що ніхто не може бути свавільно позбавлений життя [17, с. 79]. «Короткий оксфордський політичний словник» дає такі визначення: «Громадянські свободи (civil liberties) – свободи, що є або мають бути

гарантовані індивідам, щоб захистити певний простір невтручання з боку інших, надто можновладців і судових органів» та «Громадянські права (civil rights) – політичні, соціальні та економічні права, які має кожен громадянин унаслідок того, що він громадянин, і які здебільшого підтримує закон» [10, с. 146, 148].

До базових цінностей громадянського суспільства також належать рівність, свобода і справедливість.

Рівність – це фундаментальна цінність концепції прав людини, яка показує, що люди є рівними і мають однакові права незалежно від біологічних, соціальних чи будь-яких інших характеристик особистості.

Свобода – це можливість приймати рішення і діяти відповідно до своїх бажань, інтересів і цілей, якщо це не заборонено законом і не спричиняє невинуватим шкоди правам і свободі інших людей.

Справедливість – це уявлення про правильне, що містить в собі вимогу пропорційності і відповідності прав і обов'язків, праці та винагороди, заслуг і їх визнання, злочину та покарання [6, с. 248, 249].

Е. Ситник зазначає, що громадянські цінності формуються на базі загальнолюдських та національних. Серед загальнолюдських: гідність, доброта, чесність, справедливість, правда, мудрість тощо – вони відображають уявлення людини про духовність, свободу, відповідальність; це загальні моральні цінності. Серед національних: власна територія, держава, національний генофонд, національна мова й культура, спільний спосіб життя, спільні інтереси й цілі, спільна свідомість, спільні традиції та звичаї, спільна історична пам'ять, спільна воля й бажання жити разом тощо; це духовні й матеріальні цінності, які нація отримала в спадок від етнічної спільноти, що її утворила, це цінності, які вироблені й накопичені віками протягом спільного існування [7].

На нашу думку, цікавим і самобутнім є процес становлення системи демократичних цінностей в українській філософсько-політичній думці, основні ідеї якої складають генокод нації. Український народ ще в середні віки вже експортував демократичні цінності у Західну Європу, про що свідчать перші правові джерела: «Руська правда», «Литовський Руський статут» та «Права, по котрим судиться», Конституція Пилипа Орлика. Українці протягом всього історичного шляху становлення вірили в ідеали добра, свободи й справедливості, боролися за волю й незалежність, високо ставили родинні цінності, ідентичність та національні традиції. Так, український філософ Г. Сковорода (1722 – 1794 р. р.) головною суспільною цінністю вважав «сродну працю», яка є природною потребою людини, крім цього – доброзичливе ставлення до людини, взаємоповагу, вірність,

моральні чесноти. Заслужують на увагу й визнання ідеї народної «вольниці» та демократизму козацтва М. Костомарова (1817 – 1885 р. р.), що мали позитивний вплив на розвиток українського суспільства. П. Куліш (1819 – 1897 р. р.) створив теорію про особливості української душі, визнаючи національних дух підґрунтям суспільного розвитку. Історик стверджував, що український народ має розвиватися своїм власним шляхом, цим самим проголошуючи таку українську національну цінність, як ідентичність. «...Не жалюгідний народ приєднався у XVII ст. до Московського царства. Він переважно складався із характерів самостійних, гордих усвідомленням своєї людської гідності; він у своїх правах і поняттях зберігав і зберігає начало вищої громадянськості; він дав Росії безліч енергійних діячів, вплив яких сприяв розвитку державної сили російського народу» [12, с. 476]

Націоналісти Д. Донцов (1883 – 1973 р.р.), В. Липинський (1882 – 1931 р. р.) цінностями нації вважали самобутність, ідентичність, духовність, індивідуальність, національну неповторність. Донцов увів поняття українця «нового типу»: людини нового духу, яка знає мету нації, знає, як її досягти і здатна це зробити. Липинський був автором програми, в основі якої лежав постулат: «без власної Української Держави не може бути Української Нації, а без Української Нації не може бути на Українській землі громадського життя». На його думку, без волі й незалежності Україна буде між буттям і небуттям. Отже, очевидно, що провідною громадянською цінністю в українській філософсько-політичній думці з часів Сковороди є національна ідентичність, якій «Енциклопедія сучасної України» дає таке визначення: «Громадянська ідентичність – отожднення себе зі спільнотою громадян національно-державного утворення; феномен свідомого та активного громадянства, усвідомлення себе членом громадянського суспільства», де національна ідентичність розглядається аналогічно громадянській [8].

За результатами наукових досліджень науковця І. Бежа, характеристиками людини з високим рівнем громадянської культури є: громадянська мужність, гідність, вірність, активність, дисциплінованість, прихильність до державних інтересів – демократичні цінності [3, с. 3-6].

На думку Ю. Івченка, із якою ми повністю погоджуємося, громадянський патріотизм повинен стати невід'ємним компонентом культивування відповідальності за єдність України [9, с. 223-226]. Відповідальність у загальному розумінні як риса характеру, відповідальність громадянина за минуле, теперішнє та майбутнє країни, відповідальність за дотримання норм і законів у державі є складовими такої значимої демократичної цінності як відповідальність.

Стверджуючи, що цінності тісно пов'язані між собою й утворюють систему, О. Бандура пропонує

свій варіант системи, до якої входять: людське життя, гідність, власність, свобода, рівність, справедливість [1].

Із самої суті людини впливає гідність – невід'ємна, вроджена цінність природних вимог до правового та соціального статусу громадянина. Зокрема, Загальна декларація прав людини вказує, що визнання гідності, притаманної усім членам людської сім'ї, і рівних та невід'ємних їхніх прав є основою свободи, справедливості та загального миру в усьому світі [5, с. 398]. «Людська гідність, – зазначає О. Грищук, – це самоцінність та суспільна значимість людини як біосоціодуховної істоти, яка визначається існуючими суспільними відносинами» [5, с. 392]. Саме гідність передбачає встановлення людиною істини стосовно власної діяльності, її результатів, особистісних якостей, фізичних, інтелектуальних, моральних. Гідність дає можливість людині чинити опір несправедливості, боротися за суспільні ідеали, не допускати насильство по відношенню до себе та інших. Ця цінність особистості реалізується через такі чесноти, як відповідальність, незалежність, самодостатність.

Гідність передбачає свободу – стан людини, необхідний для всебічного розвитку, найкращих проявів особистості в суспільстві, що призводять до формування демократичного світогляду нації. М. Гайдеггер звертає увагу на зв'язок істини зі свободою: «Суть істини відкривається як свобода» [19, с. 20]. Свобода полягає у можливості людини вільно висловлювати свої думки. «Справжня свобода – це здійснення свідомого вибору, для якого необхідне знання істинної картини ситуації. Як кажуть, хто володіє інформацією, той володіє ситуацією. Є ще один цікавий вислів: «Вільним є той, хто може не брехати». Свобода полягає й у можливості вільно виражати ті думки, які людина вважає істинними. Відвертість та прямота притаманні відповідальній і незалежній особистості» [1]. Право людини на свободу обмежується таким же правом на свободу іншої людини. Так ми маємо наступну суспільну (або громадянську) цінність – рівність. У своїх правах та обов'язках громадяни мають бути рівноправними. Для суспільства рівність громадян є й основним принципом, що регулює взаємовідносини та рухає суспільний розвиток. Рівність є необхідною умовою для справедливості, яка передбачає рівність прав і обов'язків, умов та вимог діяльності, розподілу благ та винагород, визнання. Справедливість – це істина, що керує життям людини, дає оцінку будь-яким діям, наявності в них добра і зла, законності і беззаконня. Можна сказати, що вона є формою гармонії. Її забезпечення в суспільному житті становить одну з основних цілей права. «Істина має зв'язок і з рівністю, і зі справедливістю. Справедливість, як і рівність, має об'єктивні підстави і не повинна залежати від чиеїсь примхи» [1]. Е. Роттердамському

належать такі слова: «Ти тільки не вважай справедливим те, чого ти бажаєш, бажай лише того, що є справедливим» [18, с. 182].

Т. Подковенко дослідила особливості співвідношення та взаємодії права і справедливості як однієї з найважливіших морально-правових категорій і прийшла до висновку, що саме справедливість є правовою цінністю у розвитку сучасної національної правової системи і втіленням ідеї правової державності в Україні [15].

О. Бандура, провівши дослідження таких громадянських цінностей, як рівність, свобода, справедливість, гуманізм, приходять до висновку, що вони діалектично пов'язані між собою і навіть утворюють цілісну систему, особливе місце в якій посідає саме справедливість [2, с. 14].

Еволюція суспільства зумовлює постійну трансформацію та уточнення цінностей. Революція Гідності стала важливим чинником трансформації цінностей в українському суспільстві. Події 2004 року визначили напрям та змістову складову змін в системі ціннісних орієнтацій українців. В ієрархії громадянських цінностей перші позиції посіли права і свободи людини, справедливість, гідність.

Війна з РФ, зокрема ескалація воєнних дій у березні 2022 року, довела, що українці – це демократична, сильна, горда, єдина нація. І, можливо, нашим попереднім поколінням не вистачало сил, єдності, масовості, щоб побороти століття російської неволі, роки більшовицького режиму, почуття меншовартості, то нам сьогодні необхідно це коло розірвати. У нас для цього є всі можливості, ресурси й високий рівень мотивації. Таким чином, на перші місця в ієрархії громадянських цінностей стали мир, свобода, незалежність, єдність, ідентичність.

Висновки. Становлення та трансформація громадянських (демократичних) цінностей українського суспільства відбувається протягом всього історичного шляху України. Розвиток суспільства зумовлює постійну трансформацію та уточнення цінностей. Проте серед них є засадничі, які залишаються такими протягом тривалого часу. Це – права і свободи людини, справедливість, рівність, відповідальність, гідність, єдність, незалежність, соціальна гармонія. Усі ці та інші цінності українського демократичного суспільства складають основу громадянської освіти та виховання молоді, що розпочинається з вивчення та розуміння змісту цих цінностей, вироблення умінь критично мислити, формування практичних навичок та умінь генерувати ставлення та поведінкові установки, стверджувати цінності.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Бандура О. Істина як загальнолюдська та правова цінність. *Право України*. 2010. № 2. С. 88–95.
2. Бандура О. Основні цінності права як система. *Право України*. 2008. № 5. С. 14–19.
3. Бех І. Психолого-педагогічні проблеми виховання громадянськості. *Громадянське виховання молоді в умовах трансформації суспільства* : зб. наук. ст. Черкаси, 1998. С. 3–6.
4. Головатий Н. Ф. Соціологія молодіжності : Курс лекцій / ред. Н. Ф. Головатий. Київ : МАУП, 1999. 224 с.
5. Гришук О. В. Людська гідність у праві : філософські проблеми. Київ, 2007. 432 с.
6. Громадянська освіта. Інтегрований курс, рівень стандарту: підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти. / І. Д. Васильків, В. М. Кравчук, О. А. Сливка, І. З. Танчин, Ю. В. Тимошенко, Л. М. Хлипавка. Тернопіль : Астон, 2018. С. 248.
7. Громадянська освіта. Уроки. 10 клас / Е. Ситник, Л. Махун, О. Лімонова та ін.; упоряд. Е. Ситник. Київ: «Видавничий дім «Перше вересня», 2019. 200 с.
8. Енциклопедія сучасної України. URL: <https://esu.com.ua/> (дата звернення: 12.03.2022).
9. Івченко Ю. Громадянський патріотизм як основа національної єдності (філософсько-правові аспекти). *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 9. С. 223–226.
10. Короткий оксфордський політичний словник / ред. І. Маклін, А. Макмілан; пер.: В. Сидоров, Д. Таращук, П. Таращук, Р. Ткачук, І. Яценко. Київ : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2005. С. 146, 148.
11. Кремень В. Г., Ільїн В. В. Філософія: мислителі, ідеї, концепції : підручник. Київ : Книга, 2005. 528 с.
12. Куліш П.О. Твори : в 2 т. Київ : Дніпро, 1989. Т. 2. 548 с.
13. Матяж С. В., Березянська А. О. Класифікація цінностей та ціннісних орієнтацій особистості. *Наукові праці. Соціологія*. Вип. 213. Т. 225. С. 27–30.
14. О. Невмержицька. Цінність як поняття: теоретичні основи. *Грані*. 2015. № 7 (123). С. 114.
15. Подковенко Т. Справедливість у системі цінностей права. *Актуальні проблеми правознавства*. 2016. Вип. 4 (8). С. 10–14.
16. Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів. К.: Генеза, 1997. С. 81.
17. Правова енциклопедія школяра / В.В. Головченко, В.С. Ковальський (кер. авт. кол.), Л.О.Лоха. К.: Юрінком Інтер, 2005. С. 79.
18. Роттердамский Э. Философские произведения. Москва : Наука, 1986. 703 с.
19. Хайдеггер М. Разговор на проселочной дороге. Москва, 1991. 192 с.